

GYSBREGHT VAN AEMSTEL

Alfa

Literaire teksten uit de Nederlanden

De redactie van *Alfa* bestaat uit prof. dr. W. van den Berg (Universiteit van Amsterdam), prof. dr. P.J. Buijnsters (Katholieke Universiteit Nijmegen), prof. dr. J. Goedegebuure (Katholieke Universiteit Brabant), dr. M.G. Kemperink (Rijksuniversiteit Groningen), dr. M.E. Meijer Drees (Universiteit Utrecht), prof. dr. A.M. Musschoot (Universiteit Gent), prof. dr. F.P. van Oostrom (Rijksuniversiteit Leiden), prof. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen (Universiteit Utrecht) en prof. dr. F. Willaert (Universiteit Antwerpen). Redacteuren van dit deel: prof. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen en dr. M.E. Meijer Drees. *Gysbreght van Aemstel* werd van een inleiding en commentaar voorzien door dr. M.B. Smits-Veldt.

Gysbreght van Aemstel is een van de eerste delen in de serie *Alfa*. In deze serie verschijnen verder (onder voorbehoud):

1200–1600

Lanseloet van Denemerken
(ed. H. van Dijk)

Spiegel historiael, Jacob van Maerlant
(ed. F.P. van Oostrom)

Troje-trilogie
(ed. J.D. Janssens)

Rederijkerstoneel
(ed. D. Coigneau)

Huge van Tabarië
(ed. L. Jongen)

1600–1700

Nederlandse emblemata
(ed. H. Luijten)

Mas Anjello, Thomas Asselijn
(ed. M.E. Meijer Drees)

Duytse lier, Jan Luyken
(ed. A.J. Gelderblom e.a.)

Bloemlezing zeventiende-eeuwse poëzie
(ed. A. van Strien)

1700–1880

Gedichten, Hubert Korneliszoon Poot
(ed. M.A. Schenkeveld-van der Dussen)

Gedichten, Isaac da Costa
(ed. G.J. Johannes)

De roos van Dekama, J. van Lennep
(ed. J. van der Wiel)

Gedichten, Jacobus Bellamy
(ed. P.J. Buijnsters)

1880–1940

Op hoop van zegen, Herman Heijermans
(ed. H. van den Bergh)

Verzen, Willem Kloos
(ed. P. Kralt)

Paradise regained, Hendrik Marsman
(ed. J. Goedegebuure)

Joost van den Vondel

Gysbreght van Aemstel

Met inleiding en aantekeningen

door

Mieke B. Smits-Veldt

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

ISBN 978 90 5356 055 6
NUR 621/622

ontwerp omslag Erik Cox, Den Haag
lay-out binnenwerk Martin Meijer (A-zet), Leiden

© Amsterdam University Press, Amsterdam, 1994

2002 Tweede druk
2007 Derde druk

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Voorwoord

Ter nagedachtenis aan W.Gs Hellinga (1908–1985)

Vondels *Gysbreght van Aemstel* was voor de neerlandici die rond 1960 aan de Universiteit van Amsterdam studeerden bijna een culttekst. Aan dat stuk was een reeks inspirerende colleges van W.Gs Hellinga gewijd, de toenmalige hoogleraar Nederlandse taalkunde en filologie. Voor Hellinga begon elke tekstinterpretatie met nieuwsgierig, kritisch lezen. In het geval van de *Gysbreght*, geschreven voor een publiek in een heel andere tijd dan de onze, leverde bijna elke zin onverwachte vragen op, die een boeiende zoektocht binnen, maar vooral ook buiten de tekst inleidden. Voor het noodzakelijke zakencommentaar werden de studenten teruggeplaatst in de cultuur van de zeventiende eeuw, waarin ze zich moesten opstellen als een ideale toeschouwer die het stuk indertijd in al zijn glorie in de Amsterdamse Schouwburg had zien opvoeren. Verbonden aan de opvattingen en kennis van zo'n imaginaire ontvanger kregen woorden, regels en passages onvermoede betekenissen, die Hellinga met grote overtuigingskracht achterhaalde.

Van een door Hellinga ooit in zijn lezing 'De commentaar' voorgestelde 'gelardeerde tekst-editie' van de *Gysbreght*, waarin tekst steeds afgewisseld zou worden met gedetailleerde uitleg en toelichtingen, is nooit iets gekomen. Toen mijn leermeester alweer een ander vakgebied — de bestudering van het geschreven en gedrukte boek — aan het ontginnen was, maakte ik mede op basis van zijn enorme hoeveelheid aantekeningen ooit een woord- en zakencommentaar. De uitgave waarvoor dat bestemd was bleef eveneens in plannen steken.

Dat was ruim dertig jaar geleden. Sinds Hellinga's dood in 1985 berusten zijn *Gysbreght*-aantekeningen bij mij. Dit boek is zeker niet het monument dat Hellinga voor ogen stond. Het is veel bescheidener van opzet, zodat ik in de tekstannotaties, waarin ik in hoge mate schatplichtig ben aan zijn onderzoek, bij lange na niet al zijn aantekeningen heb verwerkt. Deze uitgave is ook anders, omdat ik in de inleiding de tekst meer als produkt van toenmalige drama-opvattingen beschouw dan Hellinga zou hebben gedaan. Bovendien kon ik gebruik maken van verschillende nieuwe, literairhistorische studies die in de afgelopen decennia over het stuk verschenen. De visie op Gijsbreghts 'hoogmoed' en de karaktertekening van Badeloch en de priesterfiguren berusten echter bijna geheel op Hellinga's interpretaties.

De toelichtingen willen duidelijk maken wat een knap en boeiend drama Vondel schreef. Dat inzicht dank ik zelf voor een zeer groot deel aan het onderzoek van de gedreven filoloog aan wiens nagedachtenis deze uitgave is opgedragen.¹

Den Haag, juni 1994

Mieke B. Smits-Veldt

1 Enkele van Hellinga's *Gysbreght*-interpretaties zijn te vinden in 'De commentaar', in: *Handelingen van het vierentwintigste Nederlands filologencongres* Groningen 1956, 109–127, 'De bewogenheid der Staalmeesters. Enkele beschouwingen over wegen en grenzen van de interpretatie', in: *Kunsthistorisch jaarboek* 1957, 151–184, 'La représentation' enz. en M.B. Smits-Veldt, 'Vondels *Gysbreght*' enz. (Zie de Bibliografie).

Inhoud

v	Voorwoord
1	Inleiding
1	De première van de <i>Gysbreght</i> in de Amsterdamse Schouwburg
2	De inhoud van de <i>Gysbreght van Aemstel</i>
5	De <i>Gysbreght</i> op het toneel van Van Jacob Campen
6	Gijsbreght van Aemstel in de toneeltraditie
8	Vondel en het vaderlands verleden
13	De <i>Gysbreght van Aemstel</i> en Vergilius' <i>Aeneis</i>
15	Vondels drama-opvattingen
17	Karaktertekening in de <i>Gysbreght van Aemstel</i>
21	De <i>Gysbreght van Aemstel</i> als leestekst en als toneeltekst
22	Verantwoording
24	Bibliografie
25	Joost van den Vondel: <i>Gysbreght van Aemstel</i>
27	Opdracht
31	Voorspel
34	Op den nieuwen Schouwburgh
35	Kort begriip
37	Spreeckende personagien
38	Het eerste bedryf
53	Het tweede bedryf
66	Het derde bedryf
74	Het vierde bedryf
86	Het vyfde bedryf

Inleiding

Ruim drie eeuwen lang is de *Gysbreght van Aemstel* van Joost van den Vondel het meest populaire Nederlandse toneelstuk geweest. Vanaf 1641, drie jaar na de première, tot 1968 werd deze tragedie over de ondergang van de middeleeuwse stad Amsterdam bijna ieder jaar omstreeks de jaarwisseling in de Amsterdamse Stadsschouwburg opgevoerd, sinds 1841 altijd op nieuwjaarsdag. Voor vele generaties jonge Amsterdammers betekende zo'n voorstelling hun eerste kennismaking met het toneel, en eeuwen lang behoorden versregels uit het stuk tot de actieve woordenschat van vele Nederlanders. De *Gysbreght* leverde citaten bij allerlei gelegenheden, zowel in het huiselijk leven als in de wereld daarbuiten: 'Waar werd oprechter trouw dan tussen man en vrouw ter wereld ooit gevonden?', 'De wetten zwijgen stil voor wapens en trompetten' of 'De liefde tot zijn land is ieder aangeboren'.

Na het einde van de toneeltraditie van de jaarlijkse *Gysbreght*-opvoeringen verdween het stuk niet definitief van de planken. Het inspireerde na een aantal jaren regisseurs als Hans Croiset (in 1988) en Rieks Swarte (in 1991) weer tot nieuwe, qua opvatting zeer uiteenlopende, voorstellingen.

Geen ander stuk heeft zo'n belangrijke plaats in de Nederlandse cultuurgeschiedenis ingenomen als Vondels tragedie over de moedige Aemstels die — lang geleden — tevergeefs hun stad verdedigden tegen hun wraakzuchtige vijanden. Aan weinig andere Nederlandse toneelspelen is dan ook in de Nederlandse literatuurgeschiedenis zoveel aandacht gegeven. In deze inleiding worden de belangrijkste aspecten ervan toegelicht.

De première van de Gysbreght in de Amsterdamse Schouwburg

Met de première van de *Gysbreght van Aemstel* werd op 3 januari 1638 de Amsterdamse Schouwburg aan de Keizersgracht ingewijd. De opening van dit gebouw luidde een nieuwe fase in de Nederlandse toneelgeschiedenis in. De Amsterdammers kregen nu op één dag hun eerste echte theater, in Italiaans-classicistische trant gebouwd door de bekende architect Jacob van Campen, én een nationaal drama, dat zich afspeelde in het middeleeuwse verleden van hun eigen stad. Die oude stad mocht dan op het toneel ten onder gaan, maar zou in de toekomst met grotere glans verrijzen, zo voorspelde de engel Rafaël aan het eind van het stuk. Het schouwburgpubliek, de bewoners van de duizelingwekkend snel gegroeide machtige handelsmetropool, kon uit eigen ervaring weten dat de hemelse voorspelling inmiddels overtuigend was uitgekomen.

In dit trotse Amsterdam, door Vondel al eerder 'de keizerin van Europa' genoemd, zou de nieuwe Schouwburg het centrum van een bloeiende cultuur worden, dat niet alleen toneelschrijvers maar ook schilders zou inspireren. De band met het stadsbestuur was nauw: het gebouw was bekostigd door twee grote stedelijke sociale instellingen, het Weeshuis en het Oude-Mannen- en Vrouwenhuis, die ook van de winst van de voorstellingen profiteerden. Uit Vondels *Voorspel* en uit de woorden van Rafaël blijkt dan ook dat Vondel de Amsterdamse magistraat als eregasten onder het publiek van zijn stuk verwachtte.

Vondels tragedie speelde tijdens de kerstnacht in het katholieke Amsterdam van 1300 en had oorspronkelijk op tweede kerstdag 1637 de Schouwburg moeten openen.¹ Op 16 oktober, de datum van zijn opdracht aan Hugo de Groot, was de tekst klaar om gedrukt te worden bij Willem Jansz Blaeu. Maar door toedoen van de gereformeerde predikanten, in wier ogen eigenlijk elke toneelopvoering uit den boze was, werd zowel de première als de inwijding van de Schouwburg een week verschoven. Uit de kerkeradsnotulen blijkt hoe de dominees op 17 december verontrustende berichten hadden gekregen over voorgenomen vertoningen ‘van de superstitie van de paperije als misse en andere ceremoniën’ in het nieuwe stuk. Die verhalen zullen wel van acteurs afkomstig zijn geweest, mogelijk van de protestantse herbergier-toneelspeler Willem de Ruyter, die de rol van bisschop Gozewijn speelde. Die had flauwe grappen gemaakt tijdens de repetitie van de scène in het Klarissenklooster, waarin de nonnen hem een mijter op het hoofd moesten zetten.² Twee predikanten werden afgevaardigd om bij de regenten van de Godshuizen hiernaar te informeren en te protesteren op het stadhuis. Dit had in elk geval tot gevolg dat de geplande opening niet doorging, en dat eerst, zoals de afgezanten op 7 januari aan hun achterban meldden, ‘de aenstootelijkste saken’ weggelaten hadden moeten worden voordat de vier burgemeesters alsnog hun fiat hadden willen geven.³ De van hogerhand bevolen ingrepen betroffen niet de tekst, maar hoogstwaarschijnlijk één of meerdere uitbeeldingen van katholieke rituelen die door de regie (van Vondel?) in de voorstelling waren opgenomen.⁴

Op zondag 3 januari 1638 werd de Schouwburg dus alsnog geopend met de *Gysbreght van Aemstel*, gevolgd door een aaneengesloten serie van elf en in februari nog eens twee voorstellingen. Uit de rekeningen van de boekhouder blijkt dat het stuk een groot succes was: met aftrek van de uitgaven voor onder meer rekwisieten en salaris van de spelers leverden de opvoeringen toen een kleine 1100 gulden op.⁵ Maar de man aan wie Vondel zijn tragedie had opgedragen, de in ballingschap levende geleerde staatsman Hugo de Groot, moest over het succes van de première lezen in een brief van Gerard Vossius, die er wel bij was geweest. De magistraat vertoonde zich pas officieel op 5 februari! Mogelijk om de gemoederen daarna wat te kalmeren of gedwongen door verdere actie van calvinistische zijde wachtten de Schouwburghoofden tot 23 december 1641 voordat zij het stuk weer in het repertoire opnamen, vanaf toen met jaarlijkse heropvoeringen.

De inhoud van de Gysbreght van Aemstel

Vondel had al zijn dramaturgisch talent ingezet om de Schouwburg feestelijk in te wijden met een ‘werck, dat deze stad en burgerije moght behaegen’. Zo’n stuk moest een tragedie zijn, het klassieke

-
- 1 Voor een overeenkomst met de inname van de Franse stad Mende door de hugenoten, tijdens kerstnacht 1579, cf. Ben Albach, ‘De Kersnacht’, enz. (Zie de Bibliografie).
 - 2 De Ruyter had in vs. 992 in plaats van ‘mijter’ het woord ‘strontpot’ gebruikt. Deze anekdote wordt verteld in het anonieme gedicht ‘De geest van Mattheus Gansneb Tegnagel, In d’andere werelt by de verstorvene Poëten’(1652), vs. 505–512. (Ed. J.J. Oversteegen. Amsterdam 1969, 547).
 - 3 In de verslagen van de kerkeradsvergaderingen zijn ook de reacties van drie van de vier burgemeesters vermeld. Cf. E. Oey-de Vita, ‘De edities’ enz. (Zie de Bibliografie).
 - 4 Cf. E. Oey-de Vita, ‘De eerste editie’ enz., met verwijzing naar de oudere discussie tussen J.F.M. Sterck en P. Maximilianus, en Ben Albach, ‘De vertoning’ enz. (Zie de Bibliografie).
 - 5 Cf. ‘Dutch theatre, 1600–1848’. Ed. W. Hogendoorn. In: *German and Dutch theatre, 1600–1848*. Ed. G.W. Brandt. Cambridge 1993, 350–352. Voor latere inkomsten van *Gysbreght*-voorstellingen cf. *Academie en Schouwburg. Amsterdams toneelrepertoire 1617–1665*. Ed. E. Oey-de Vita en M. Geesink. Amsterdam 1983.

genre met het hoogste prestige. Geen vrolijk stuk dus, maar wel één waardoor speciaal de Amsterdammers geboeid zouden worden. Die konden vol spanning meeleven met een schokkende ommekeer van het lot in het leven van hun eigen voorouders, die van een situatie van feestvreugde onverwacht in ellende gestort werden: een tragedie over schijn en werkelijkheid, hoop en wanhoop, maar die aan het eind de hoofdpersonen toch zicht gaf op een gelukkige wending ten goede. Uit de inhoud blijkt al dat Vondel zich toelegde op de uitbeelding van spannende situaties, bloedstollende beschrijvingen van gruwelen en emotionele conflicten, afgewisseld met lyrische reien.

Eerste bedrijf

Op de middag voor de kerstnacht treedt Gijsbreght, de heer van Aemstel, met militairen en burgers uit de Amsterdamse Haarlemmerpoort. Nadat de stad een jaar belegerd is geweest door de Kennemers en Waterlanders, die de dood van graaf Floris v wilden wreken, hebben zij om onverklaarbare redenen het beleg opgegeven. In afwachting van nadere berichten stelt Gijsbreght vast dat 'het hemelsche gerecht' uiteindelijk erbarmen heeft gehad met de belegerden. In een historische terugblik beargumenteert hij zijn onschuld aan de moord op de graaf en zijn inzet voor het algemeen belang.

Willebord, de prior van het Kartuizerklooster iets buiten de stad, vertelt (zonder te weten dat de vijandelijke opperbevelhebbers Willem van Egmond en Diederik van Haarlem hem een rad voor ogen hebben gedraaid) hoe onderlinge twist de oorzaak is geweest van de aftocht.

Dit bericht wordt bevestigd door Vosmeer (een vijandelijke spion), die gevangen is genomen. Een schip met rijshout, 'het Zeepaard', dat door de vijand is achtergelaten, zou volgens hem bestemd zijn geweest om materiaal te leveren voor een dam via welke men in het geheim de stad had willen binnenkomen. Door ruzie onder de aanvoerders zou dit plan niet zijn doorgegaan. Gijsbreght gelooft nu dat de vijand werkelijk vertrokken is. Hij laat Vosmeer vrij en beveelt het schip de stad binnen te halen.

Een rei van Amsterdamse meisjes zingt een vreugdelied over de overwinning en bereidt zich voor op een dubbel feest; men viert immers ook de geboorte van Christus.

Tweede bedrijf

De Amsterdammers blijken echter gruwelijk misleid te zijn. In de avond zijn de opperbevelhebbers met een voorhoede van het vijandelijke leger teruggekeerd in de buurt van het Kartuizerklooster. Zij wijden nu de compagnie-officieren in de werkelijke militaire situatie in. In het schip met rijshout is een keurtroep verborgen, die 's nachts van binnenuit de aanval op de stad zal inzetten en zich meester zal maken van de Haarlemmerpoort. Hierdoor zal de voorhoede (en in tweede instantie de rest van het leger) de stad binnen kunnen komen. Maarschalk Diederik van Haarlem zal ervoor zorgen dat deze voorhoede in afwachting van de actie inkwartiering kan vinden in het klooster.

Diederik eist van prior Willebord onderdak voor zijn soldaten. De eerst protesterende kartuizer gaat voor de dreigementen van de maarschalk door de knieën.

Veldheer Willem van Egmond heeft hierna een laatste bespreking met Vosmeer, die in het geheim de stadsgracht is overgezwommen. De spion brengt verslag uit van het goede verloop van de aanslag.

Onbewust van het dreigende gevaar maakt binnen Amsterdam de rei van edelingen zich gereed om op Christus' geboortefeest naar de nachtdienst in de kerk te gaan. Vol vertrouwen in Gods goedheid zingen ze een lied over het goddelijke kleine kind dat hemel en aardse machten aan zich onderwerpt.

Derde bedrijf

In het slot van de Aemstels staan Gijsbreght en zijn vrouw Badeloch eveneens op het punt om naar de kerk te gaan. Badeloch is echter in slaap gevallen en tijdens een droom bezocht door de schim van haar nicht Machteld van Velsen, die haar heeft gealarmeerd: de stad is verloren, de Aemstels moeten zo snel mogelijk de stad verlaten, maar niet dan nadat Gijsbreght bisschop Gozewijn en Machtelds dochter Klaeris (die beiden in het Klarissenklooster wonen) heeft gered!

Gijsbreghts ongelooft aan het waarheidsgehalte van zo'n droom wordt direct gelogenstraft als de deken Peter binnen komt hollen met verwarde berichten over de vijandelijke overrompeling. Nadat Gijsbreght vanaf de Schreierstoren een eerste overzicht van de situatie heeft proberen te krijgen, maakt hij zich op om met zijn adellijke bondgenoten de stad te verdedigen.

In de kapel van het Amsterdamse Klarissenklooster zingen de nonnen een lied over de kindermoord in Bethlehem, bevolen door de hoogmoedige en staatzuchtige Herodes. Er is echter een troost: het bloed van de onschuldige martelaren in Bethlehem is het zaad van de onvergankelijke kerk.

Vierde bedrijf

Gozewijn van Aemstel, de uit zijn ambt ontzette bisschop van Utrecht die in het Klarissenklooster een toevlucht heeft gevonden, spoort de nonnen aan om te vluchten, maar zelf wenst hij als martelaar ter plekke te sterven. De abdis Klaeris van Velsen weigert hem echter te verlaten, hierin gevolgd door de andere nonnen. Op het moment dat Gozewijn in vol bisschopsornaat, omringd door de Klarissen, de vijand voor het altaar afwacht, stormt Gijsbreght binnen om allen te redden. Niemand wil met hem mee en als de vijand nadert, kan Gijsbreght alleen nog proberen om vanaf het dak de kloosterpoort te verdedigen. (Tevergeefs, naar zal blijken).

Intussen is Arend van Aemstel op bevel van Gijsbreght naar het slot teruggekeerd om Badeloch en haar kinderen te beschermen. Uit zijn verslag blijkt dat de militairen en burgers de verdediging van de Nieuwe Zijde steeds meer hebben moeten opgeven. Tijdens het bloedige gevecht in de Nieuwe Kerk zijn Gijsbreghts broer, proost Willem, en zijn zuster Kristijn vermoord; de Dam, en daarmee de toegang tot het stadhuis, is eveneens door de vijand veroverd. Het laatste wat Arend van Gijsbreght weet, is dat deze zich met het overschot van de verdedigers op het stadhuis heeft teruggetrokken. Badeloch wanhoopt er al aan dat zij haar man ooit levend zal terugzien (maar het publiek weet inmiddels dat er misschien toch nog hoop is).

Een rei van burchtbewoners bezingt de kracht van de huwelijksliefde en vraagt God om Badelochs smart te verzachten. Dan hoort Badeloch aan de poort de stem van Gijsbreght.

Vijfde bedrijf

Gijsbreght vertelt over de hopeloze strijd om het stadhuis, waaruit hij door een wonder heeft weten te ontkomen om Gozewijn en Klaeris alsnog in veiligheid te brengen. Ook dat was tevergeefs, evenals zijn laatste poging om de overkomst van de vijand naar de Oude Zijde te beletten. De hele stad brandt en de enige toevlucht voor de ontredderde burgers is nu nog het slot van de Aemstels. Hierop komt een bode nog verslag doen van de gruwelen die hij in het klooster heeft zien bedrijven: de moord op de nonnen en Gozewijn door Floris' bastaardzoon Witte van Haamstede. Hij dringt aan op een laatste poging de aanstormende vijand tegen te houden, via een uitval uit de burcht.

Badeloch ziet hoe er bij de slotbrug wordt gevochten. Arend wordt dodelijk gewond binnen gedragen en sterft.

De heer van Vooren komt nu op last van Egmond de overgave van het slot eisen. Hij wijst Gijsbreght erop dat in dit stadium verder vechten absoluut zinloos is en dus van roekeloosheid getuigt. Gijsbreght weigert echter op Voorens eis in te gaan.

Nu de vijand op het punt staat het slot te bestormen wil Gijsbreght zijn gezin en de niet weerbare vluchtelingen onmiddellijk per schip wegsturen, begeleid door Peter. Omdat Badeloch absoluut weigert om haar man te verlaten ontwikkelt zich een heftig conflict tussen de echtgenoten, waarbij ook de twee kinderen, Adelgund en Veenrick, betrokken zijn. Als Gijsbreght zich in razernij naar buiten wil storten, geeft Badeloch toe: ze wil vertrekken na een laatste gebed van de deken. Hierop verschijnt dan plotseling de aartsengel Rafaël, die Gijsbreght opdraagt om Gods wil te volgen en Amsterdam te verlaten. God heeft de stad niet in zijn hoede genomen, maar deze zal wel in later eeuwen schitterend herrijzen, 'want d'opperste beleit zijn zaecken wonderbaer' (vs. 1831). Voorlopig moet Gijsbreght echter in Pruisen een andere stad stichten, die 'Nieuw Holland' heet.

Gijsbreghts razernij verandert in ootmoed: hij onderwerpt zich aan Gods opdracht en regelt de uittocht voor de vluchtelingen en zijn gezin, onder de hoede van het door Peter gedragen kruisbeeld. Een ieder neemt daarop met eigen woorden afscheid van zijn vaderland.

De Gysbreght op het toneel van Jacob van Campen

Vondel schreef niet alleen voor de Schouwburg, hij was ook nauw betrokken bij de opvoering van zijn stukken. De *Gysbreght* zal mede een succes zijn geweest door een indrukwekkende encensering op het toneel, met een massale bezetting van personages in fraaie groepen en in kleurrijke kostuums. Die toneelkostuums, waaraan blijkens de Schouwburgrekeningen grote zorg is besteed, waren afgestemd op verschillende 'types' en niet historisch betrouwbaar.

In afwisseling met de gesproken tekst, die met expressieve gebaren en houdingen werd gereciteerd, speelde ook muziek een belangrijke rol, zowel tussen de bedrijven als ter begeleiding van de gezongen reien.⁶ Daarnaast was er spannende actie te zien. Zo weten we onder meer dat Rafaël, uitgedost met zwanenvleugels, met een toneelmechaniek vanuit 'de hemel' kwam afdalen. Bovendien was er gelegenheid om gevechten uit te beelden, zoals bij het binnendringen van het Kartuizer- en het Klarissenklooster en de uitval uit het slot. Ook al zijn er in de eerste opvoeringen kennelijk enkele te 'rooms' aandoende verbeeldingen weggelaten, toch bleef bij de première het *tableau vivant* van de Klarissenmoord, die volgde op het binnenstormen van de vijand, hoogstwaarschijnlijk als visuele attractie bewaard. De vroegst bekende beschrijvingen en afbeeldingen hiervan dateren echter uit de achttiende eeuw. Nadat het doek over het gevecht met de nonnen was gevallen ging het weer omhoog voor een als het ware bevroren 'vertoning' van de door de bode beschreven 'krans van roozen wit en rood', de gedode nonnen die om het altaar liggen waarvóór Haemstee zich vergrijpt aan Gozewijn en Klaeris.⁷

6 Cf. R.A. Rasch, 'De muziek in de Amsterdamse Schouwburg (1638–1664)'. In: *Spiegel Historiae* 22 (1987), 155–190.

7 Cf. Ben Albach, 'De vertoning' enz. en idem, *Langs kermessen en hoven. Ontstaan en kroniek van een Nederlands toneelgezelschap in de 17de eeuw*. Zutphen, 1977, 30–31, 38–39.

De vrouwenrollen werden vóór 1655 alle door mannen gespeeld. Waarschijnlijk speelde de bekende acteur Thomas de Keyser bij de première Gijsbreght en Pieter de Bray, die altijd vrouwenrollen speelde, Badeloch. Willem de Ruyter, die tijdens de repetities grappen maakte over zijn rol als Gozewijn, is hoogstwaarschijnlijk in die rol te zien op enkele tekeningen van Rembrandt die deze gemaakt zou kunnen hebben tijdens en tussen de repetities van het stuk. Andere tekeningen van Rembrandt zijn herkend als uitbeeldingen van Badeloch, Klaeris en andere *Gysbreght*-figuren.⁸ In 1956 poneerde W.Gs Hellinga zelfs de these dat Rembrandts *Nachtwacht* direct geïnspireerd zou zijn door de openingsscène van de *Gysbreght van Aemstel*.⁹

Gijsbreght van Aemstel in de toneeltraditie

Gijsbreght van Aemstel was in 1638 voor het Amsterdamse publiek een bekend historisch personage, over wie men verschillend kon oordelen. Men kende hem als een van de medestanders van Gerard van Velsen, die in 1296 de Hollandse graaf Floris V had gedood, én als degene die daarna door de partijgenoten van de graaf uit het toen nog kleine Amsterdam was verdreven. De geschiedenis van het complot der edelen tegen de tot tiran geworden graaf was niet alleen in kronieken en in een populair lied beschreven, maar was ook het onderwerp van twee vrij recente toneelspelen, die nog steeds werden opgevoerd.¹⁰

P.C. Hooft, Geeraerd van Velsen (1613)

Het Amsterdamse publiek had Gijsbreght als toneelfiguur nog een jaar tevoren kunnen zien optreden in de bekende tragedie van P.C. Hooft, *Geeraerd van Velsen* (1613).¹¹ Omdat men in het verhaal een parallel met de eigen opstand tegen de Spaanse koning zag, had het een extra betekenis voor de Nederlanders.

Hooft tekende de heer van Aemstel als een nobel en redelijk man. Hij had met Geeraerd van Velsen en diens schoonvader Herman van Woerden meegewerkt aan de gevangename van de graaf omdat deze wegens zijn schanddaden ook volgens Aemstel van zijn rechten als landsheer vervallen kon worden verklaard. Floris v had zich niet alleen vergrepen aan de echtgenote van Van Velsen, Machteld van Woerden, maar hij had ook door een vals gerechtelijk vonnis Velsens broer ter dood laten brengen. In Hoofts voorstelling van zaken distantieerde Gijsbreght van Aemstel zich echter absoluut van zijn gezellen, toen hij ontdekte wat dezen voor hem verborgen hadden gehouden. Velsen en Woerden, die anders dan Gijsbreght door persoonlijke wraakgevoelens werden gedreven, wilden

8 Cf. H. van de Waal, 'Rembrandt' enz. (Zie de Bibliografie).

9 Cf. W. Gs Hellinga, *Rembrandt fecit* enz. (Zie de Bibliografie). De door Hellinga geopperde aard van de relatie is door kunsthistorici wel bestreden, maar niet het bestaan van een relatie op zichzelf. Cf. H. van de Waal, 'Rembrandt at Vondel's tragedy'. Van theaterhistorische kant is echter sterk betwijfeld of een *Gysbreght*-opvoering wel met een 'vertoning' als door Hellinga voorgesteld, begon. Cf. W.M.H. Hummelen, 'Rembrandt und Gijsbreght' enz. (Zie de Bibliografie). Voor eerdere kritiek op Hellinga's reconstructie van de eerste *Gysbreght*-opvoering cf. W.M.H. Hummelen, 'Inrichting en gebruik van het toneel' enz., 44-50.

10 Een derde tragedie, J.J. Colevelts *Droef-eyndend-spel, tusschen Graef Floris, en Gerrit van Velsen* (1628), was na 1628 niet meer opgevoerd.

11 P.C. Hooft, *Geeraerd van Velsen*. Ed. F.A. Stoett-A.J.J. de Witte. Zutphen z.j.

met ruggesteun van de Engelse koning de graaf zonder vorm van proces naar Engeland verschepen. Hoofts Gijsbreght wees dit plan tot gewapende inmenging van buitenaf absoluut af en hield Velsen en Woerden voor dat alleen de soevereine Statenvergadering (bestaande uit de vertegenwoordigers van de adel en de steden) over het lot van de graaf zou mogen beslissen. Zonder dat dit conflict was opgelost werden de edelen door de gebeurtenissen overvallen: in allerijl samen met zijn gevangene vluchtend voor diens oprukkende aanhangers, liep Velsen in een hinderlaag en doodde daarop eigenhandig de graaf.

Hooft liet geen twijfel bestaan over de schuld van de redeloze Velsen, maar in zijn oordeel over Gijsbreght van Aemstel klonk vooral mededogen: hoe bleef deze waardige, wijze en goedertieren regeerder toch onkundig van de plannen van zijn mede-samenzweerders en werd hij bedrogen door zijn goed vertrouwen? Tot slot van het stuk voorspelde de allegorische figuur De Vecht wat er na het bloedbad dat door deze tragische geschiedenis werd veroorzaakt, met Amsterdam zou gebeuren. Noodgedwongen zou de heer van Aemstel verdedigende muren laten bouwen om zijn kleine stad, die na veel tegenspoed uiteindelijk tot grote economische bloei zou komen.

Suffridus Sixtinus, Geeraerd van Velsen lyende (1628)

In de tragedie van Suffridus Sixtinus, *Geraert van Velsen lyende*, werd alleen de afloop van Velsens daad gedramatiseerd, vanaf zijn gevangennamen tot zijn terechtstelling.¹² Dit stuk werd al vanaf het begin vaak samen opgevoerd met Hoofts *Geeraerd van Velsen*, waarop het een direct vervolg was. Sixtinus bood het publiek echter wel een wat andere kijk op de zaak-Floris dan Hooft. Hij legde vooral de nadruk op de gruwelijke gevolgen van Wraeck en Eigenbaet, die in zijn drama het volk dermate hadden bevangen dat het na de moord op Floris alle adel tot in de negende generatie zou vervolgen. Hoewel Gijsbreght van Aemstel bij Sixtinus geen actieve rol speelde, uitte Velsen wel verschillende beschuldigingen tegen hem: niet alleen was Aemstels 'wrevelmoed' de schuld van het mislukken van het complot, maar juist hij zou uit wraakzucht hebben gehandeld, omdat de graaf hem verschillende bezittingen had ontnomen. Sixtinus liet ook meer ruimte dan Hooft om te sympathiseren met Gerard van Velsen. Zo gaf hij aan het eind nog de gelegenheid om Velsen als een ware vaderlandse held te bezien, een dappere voorloper van Willem van Oranje. In zijn laatste woorden richtte Velsen zich tot de andere, dappere edelen, die nu door een 'onrechtvaardig recht' in ballingschap moesten leven en lijden voor een zaak waaraan zij onschuldig waren.

De *Gysbreght* kon in feite als een derde deel van de Velsentragedie beschouwd worden. In februari 1638 bracht men op drie achtereenvolgende dagen de spelen van Hooft, Sixtinus en Vondel op het toneel en de week daarop tweemaal dat van Sixtinus, weer gevolgd door de *Gysbreght*. De *Geeraerd van Velsen* zou tot 1720 nog 63 maal opgevoerd worden, van 1642 tot 1681 regelmatig op één avond met het stuk van Sixtinus.

Gijsbreghts openingsmonoloog functioneert niet zonder meer als informatie over de voorgeschiedenis van het drama. Als Vondel hem laat vertellen hoe hij zich heeft verzet tegen de desastreuze plannen van zijn wraakzuchtige en listige gezellen (vs. 33–44), dan spreekt hier ook de man die zich ook tegenover het nageslacht moet verdedigen tegen beschuldigingen van rebellie uit eigenbelang. Vondel verwijst daartoe direct naar de waardige voorstander van het recht die Hooft in het leven had

12 Suffridus Sixtinus, *Geraert van Velsen lyende. Treur-spel*. Amstelredam 1628.

geroepen. Hij weerlegt hiermee tevens de beschuldigingen van Sixtinus' Velsen. Bij Sixtinus was het Velsen die zich verdedigde; bij Vondel is het Gijsbreght die verklaart dat hij zich steeds voor de gemeenschap — in dit geval zijn onderdanen — heeft ingezet en zich direct zou opofferen als hij hiermee hun welzijn zou kunnen bevorderen (vs. 76–80). Hiermee en met zijn lijdzaamheid in vertrouwen op God presenteerde hij zich met de traditionele eigenschappen van een goede, christelijke vorst.

Vondel en het vaderlands verleden

Gijsbreght van Aemstel in de geschiedschrijving

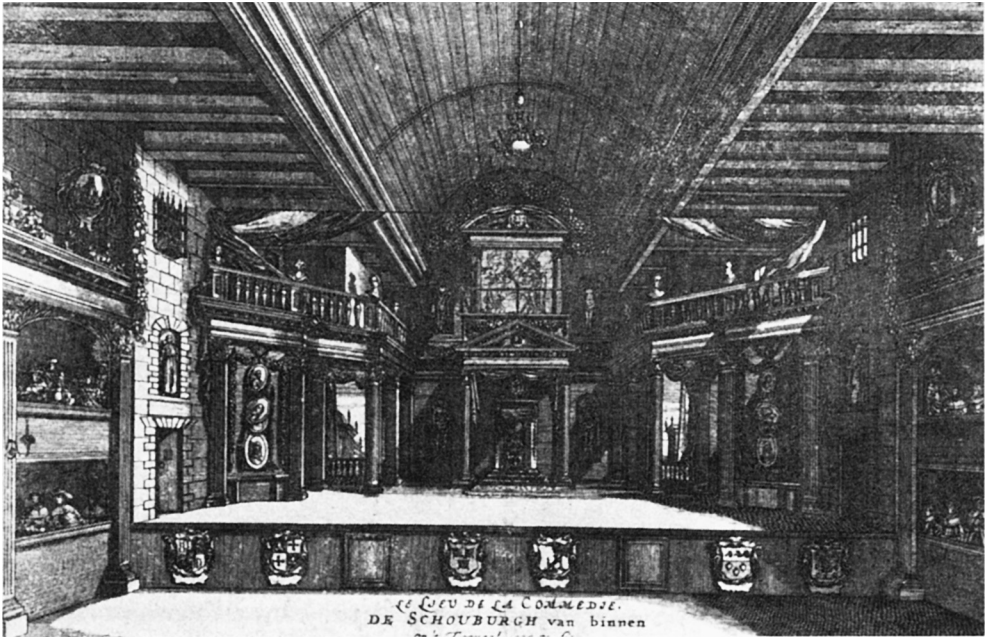
Auteurs van een spel over het vaderlands verleden konden in het begin van de zeventiende eeuw op speciale aandacht rekenen. Holland, binnen de jonge Republiek de belangrijkste provincie die als eerste succesvol was geweest in de vrijheidsstrijd tegen Spanje, had in het bijzonder behoefte aan versterking van haar 'vaderlands profiel'. Hollandse historici benutten diverse bronnen om de geschiedenis van de voorouders te beschrijven. Het belangrijkste werk in de volkstaal, waarin ook ruime aandacht werd gegeven aan de graventijd, was de *Divisiechroniek* (1517) van Aurelius, die tussen 1585 en 1595 ineens drie herdrukken (met aanvullingen) beleefde. Colevelt, Sixtinus en Vondel hadden voor de Velsen-Florisgeschiedenis de beschikking over de in 1620 verschenen kroniek van Wouter van Gouthoeven, die voor een belangrijk deel een compilatie was van het werk van Aurelius en enkele andere geschiedschrijvers. In 1636 verscheen hiervan een tweede editie.¹³ Vondel heeft talloze historische gegevens uit Van Gouthoevens *D'oude Chronijcke ende Historien* gebruikt en deze ook in verschillende gevallen met 'de vrijheid van de poëzije' veranderd.¹⁴ Die gegevens betroffen onder andere de voorgeschiedenis van Gijsbreght, waarop deze in zijn openingsmonoloog terugblijkt, maar ook zijn leeftijd. Volgens Van Gouthoeven en andere historici was Gijsbreght van Aemstel al tijdens het complot tegen Floris v een 'slecht [= eenvoudig] out man', die daardoor ook gemakkelijk door Van Velsen bedrogen kon worden. Hoofd had een krachtiger figuur van hem gemaakt; Vondel, die een oude man niet kon gebruiken als held van zijn tragedie, maakte hem ook jonger. Bij Van Gouthoeven vindt men ook de meeste andere figuren in het stuk genoemd, alleen de kartuizerprior Willebord, de spion Vosmeer, Gijsbreghts zuster Kristijn en zijn kinderen Adelgund en Veenrick zijn door Vondel toegevoegd.

Bij Van Gouthoeven had Vondel alleen de summier mededeling kunnen vinden dat na de dood van graaf Jan, Floris' zoon, de heer van Aemstel (Gijsbreght IV) naar Amsterdam was teruggekeerd en de stad had versterkt, om weer verdreven te worden door de alles verwoestende Haarlemmers en Waterlanders. In 1611 was echter ook de grote Latijnse geschiedenis van Amsterdam door J.I. Pontanus verschenen, waaraan enkele oudere beschrijvingen waren toegevoegd. Nadat dit boek in 1614 gevolgd was door een Nederlandse vertaling heeft het vele generaties Amsterdammers geïnformeerd over het verleden van hun eigen woonplaats.¹⁵ Ook daarin kon men het verhaal van Floris' schand-

13 W. van Gouthoeven, *D'oude Chronijcke ende Historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht*. Den Haag 1636.

14 Voor de bronnen van het stuk cf. H. Bruch, 'De bronnen' enz. en de *Gijsbreght*-editie van Terwey-de Vooy-van Dis, bijlage II. (Zie de Bibliografie).

15 J.I. Pontanus, *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*. Amsterdam 1614.

S. Savry. Het toneel van de Amsterdamse Schouwborg (1658). Gravure

Reconstructiekaart van Amsterdam ca. 1220 door Chr. van Hartoghvelt, met de bijzondere ligging van de Middeldam. In *Handvesten privilegien willekeuren ende ordonnantien der stadt Aemstelredam*. Z. pl. 1613

daden en het complot der edelen lezen, maar weinig meer over de vernietiging van Amsterdam. Wel was Pontanus' oordeel over Gijsbreghts terugkeer weinig positief, omdat 'hy hier door so wel tegen hem selven het vier van nydicheyt ontsteken, als de saken der inwoonderen by na in het uiterste gevaer gebracht heeft' (p. 12). Een dergelijke uitspraak van een officiële stadsbeschrijver kon Vondel niet helemaal naast zich neerleggen. Vandaar dat Gijsbreght in zijn openingsmonoloog ook reenschap aflegt van de overwegingen die tot deze beslissing leidden: hij mocht hopen dat na de dood van Jan I de burgerij geen schade van zijn terugkeer zou ondervinden (vs. 62–71). Ook zijn nadruk op zijn voortdurende zorg voor de gemeenschap tijdens het beleg van de stad (vs. 144–149) moest het verwijt van Pontanus afzwakken.

Vondel heeft incidenteel waarschijnlijk ook het (Latijnse) werk van andere eigentijdse geschiedschrijvers geraadpleegd, zoals het lange gedicht *De patria* van C.G. Plemp (1631) en de *Annales* van Mattheus Vossius (1635).¹⁶ Voor de verbeelding van militaire situaties uit het verleden, in Gijsbreghts beschrijving van de bestorming van het stadhuis en de scène met Vooren aan weerszijden van de afgebroken slotbrug, lijkt Vondel ook geïnspireerd door gravures in Otto Vaenius' *Batavorum cum Romanis bellum* (1616), waarin de strijd tussen de Bataven en Romeinen op heroïsche wijze werd uitgebeeld.¹⁷

Het Amsterdam van Gijsbreght van Aemstel

De *Gysbreght van Aemstel* speelt omstreeks het jaar 1300¹⁸, in een veel kleinere plaats dan het zeventiende-eeuwse Amsterdam: een nog ommuurde stad met kloosters en kerken in hun oorspronkelijke functie uit het katholieke verleden. Vondel baseerde zich op een kaart die hij én zijn publiek bij Pontanus hadden kunnen vinden, gemaakt naar de oude houtsnedekaart van Cornelis Anthonisz uit 1544. Dat deze een typografische situatie van tweeënhalve eeuw na het historische beleg weergaf was niet belangrijk. Voor een evocatie van 'het verleden' behoefde de dichter zich niet als een nauwgezet historicus toe te leggen op een reconstructie van de werkelijke situatie. Het ging er Vondel vooral om een stad uit te beelden met enkele prachtige oude gebouwen die het publiek nog steeds kende en die er 'vroeger' al stonden. Op de kaart ziet men in het uiterste zuidwesten net binnen de muur het Klarissenklooster aan de Heiligeweg, waarin na 1578 het stedelijke tuchthuis was gevestigd. Op de Oude Zijde staat in het noorden aan het IJ de Schreierstoren, die in het stuk wordt voorgesteld als een toren van Gijsbreghts kasteel; op de Nieuwe Zijde zijn onder meer de Nieuwe Kerk en het stadhuis aan het Damplein te zien. Aan de westzijde van de stad omsluiten de muren alleen de twee burgwallen; het Singel is de gracht buiten de muren. Het Kartuizerklooster, in 1638 een ruïne binnen de stad, waarin naast een kerkhof een herberg was gevestigd, staat niet op deze kaart, maar uit Van Gouthoeven wist men dat dit al omstreeks 1400 ten westen van de stad had gelegen. Alleen 'de Beurs, te water uitgebouwt', waarover de bode spreekt (vs. 1507), kon nog niet op de oude kaart staan: het publiek moet deze immers geïdentificeerd hebben met de koopmansbeurs van Hendrick de Keyser, waarvan in 1608 de eerste steen werd gelegd. Mogelijk paste een voorstelling van Amsterdam zonder fraai beursgebouw niet in het historisch bewustzijn van de Amsterdammers.

16 C.G. Plemp, *De patria libri II*. In: idem, *Poematia*. Antverpia 1631. (Uitgebreide versie van Plemps *Amsterodamum monogrammon* van 1616). M. Vossius, *Annalium Hollandiae Zelandiaeque libri quinque*. Amsterodamum 1635.

17 Cf. H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500–1800*. 's-Gravenhage 1952. 2 dln. I, 210–215.

18 Zie de aantekening bij vs. 1000. Het historische beleg wordt nu op 1304 gesteld.

Vondel gebruikte dus de vrijheid van de dichter om in de uitvoerige beschrijvingen van de verschillende fasen van de verdediging en verovering van de stad een oud én herkenbaar Amsterdam uit te beelden. Daarbij hield hij echter ook rekening met een spectaculaire topografische verandering waarvan iedere Amsterdammer met historisch-archeologische belangstelling op de hoogte kon zijn. Die verandering betrof de vaste verbinding tussen de Oude en de Nieuwe Zijde, in de zeventiende eeuw bekend als ‘Middeldam’ of ‘Vijgendam’. Deze verbinding stond ook op een reconstructiekaartje van het oude Amsterdam ‘omtrent ’t jaer 1220’, dat in 1613 opgenomen was in de tweede editie van de *Hantvesten [en] Privilegien [...] der stad Aemstelredam*, een officiële uitgave namens het stadsbestuur.¹⁹ In deze afbeelding van het zeer kleine Amsterdam werd de Middeldam niet, zoals in latere tijd, gesitueerd in het directe verlengde van het Damplein (in de *Gysbreght*, net als in de zeventiende eeuw, ‘markt’ of ‘Dam’ genoemd, vs. 1104, 1195, 1211, 1221, 1294), maar veel dichter naar het IJ, ter hoogte van de latere Papenbrug. Op de plaats van de latere Middeldam was hier een brug aangegeven. Uit het stuk blijkt dat ook Vondel de ‘Middeldam’ en de ‘Dam’, de twee vitale posities in de verdediging van de stad, niet in elkaars verlengde situeert, maar dat hij op dat punt de kaart uit de *Hantvesten*, die ook in een iets andere versie in omloop was, heeft gevolgd. Hij toonde hiermee aan dat hij als geleerd dichter op de hoogte was van nieuwe archeologische inzichten, die in elk geval ook aan de stedelijke gezagsdragers bekend waren.

De Gysbreght van Aemstel en de recente vaderlandse geschiedenis

Ook het recente vaderlandse verleden klinkt mee in Vondels stuk. Gijsbreghts eerste woorden konden direct de herinnering oproepen aan de ellende die zoveel Hollandse burgers tijdens de belegering van hun stad in het begin van de strijd tegen Spanje hadden doorstaan. Het wonderbaarlijke ontzet van Leiden waarmee in 1574 na een beleg van ruim elf maanden de Hollandse vrijheid werd herwonnen, was door verschillende historici beschreven als hét voorbeeld van Gods genade over de in het nauw gebrachte burgers. Als Gijsbreght verklaart dat hij zich zelf wel in stukken had willen laten zagen, indien dat de zijnen voor vervolging had gevrijwaard (vs. 72–77), dan zegt hij hetzelfde als de moedige burgemeester Van der Werff, die zo de hongerige Leidse burgers tot standvastigheid inspireerde. Net als hij heeft Gijsbreght zich tijdens het beleg van zijn stad als een vader van de gemeenschap gedragen (vs. 144–149).

Amsterdam zelf, dat pas in 1578 de zijde van de prins van Oranje had gekozen, kon niet bogen op manmoedig geleden oorlogsgeweld in het recente verleden. Maar de stad had toch ook haar eigen traumatische ervaring met een vijandelijke bijna-overmeestering, waarover men onder anderen bij Pontanus lezen kon. Die betrof het beruchte oproer uit 1535, toen in de nacht van 10 mei een groep religieuze extremisten, de zogenaamde Wederdopers, het stadhuis had ingenomen, terwijl de magistraat en notabelen daar aan een feestmaal zaten. De op het nippertje ontkomen burgemeesters gaven toen direct bevel de toegangen tot de Dam te bezetten om versterking van de bezetters te voorkomen; vooral dankzij het strategisch inzicht van oud-burgemeester Rekalf werden de burgers zo gered. Ook in de *Gysbreght* is het barricaderen van de Dam de eerste zorg van de verdediging.

¹⁹ Dit kaartje van Christoffel van Hartoghvelt werd in 1729 definitief als onbetrouwbaar afgedaan. Cf. M.B. Smits-Veldt, *Vondels Gysbreght van Aemstel* enz. (Zie de Bibliografie).

In het perspectief van deze herinneringen aan het vaderlands verleden werden Gijsbreght en zijn burgers herkenbaar als dappere, vrijheidslievende Hollanders. Tegelijk konden ook daden van de tegenpartij naar heldenfeiten van de Hollanders verwijzen. Voor Vosmeers verslag van de verraderlijke wijze waarop hij het 'Zeepaerd' in Amsterdam heeft binnen gevoerd, liet Vondel zich inspireren door het beroemde verhaal van het turfschip van Breda. Dat wapenfeit werd in de tijd zelf al vergeleken met het binnenhalen van het paard van Troje, net zoals Vosmeer dat doet als hij spreekt over het Amsterdamse schip met rijshout, waaronder een militaire keurbende verborgen is (vs. 618–619). De details die Vosmeer vertelt over de benarde situatie binnen in het schip en de manier waarop hij de lossers van de turf er met drinkgeld toe brengt hun werk te staken, zijn allemaal ontleend aan het turfschipverhaal (vs. 620–659). Tegen zo'n klassieke list waarmee Grieken én Spanjaarden waren verschalkt konden de Amsterdammers niet op!

De Gysbreght van Aemstel en Vergilius' Aeneis

De navolging van het literaire voorbeeld

Vondel wilde met zijn *Gysbreght van Aemstel* meer dan alleen een vaderlands onderwerp 'in vaderlands perspectief dramatiseren. Zeker wilde hij aanknopen bij een traditie die ooit was begonnen door de grote klassieke dichters en die in Nederland nog kort tevoren was doorgezet door Hooft. Maar hij wilde ook, zoals hij in de opdracht aan De Groot zegt, 'den schoonen brand van Troje t'Amsterdam, in het gezicht zijner ingezetenen, [...] stichten, na het voorbeeld des goddelijcken Mantuaens'. Dat betekende voor zijn dichtpraktijk dat hij figuren en situaties in zijn tragedie zou modelleren naar een tekst van de hogelijk door hem bewonderde Vergilius. Dit was het tweede boek van diens nationaal-Romeinse epos *Aeneis*, waarin de Trojaanse prins Aeneas aan de Carthaagse koningin Dido het gruwelijke verhaal vertelt over de ondergang van zijn vaderstad.²⁰ De tragische geschiedenis van het door de Grieken verwoeste Troje en haar trotse koningshuis had sinds de Oudheid aan vele dichters stof geleverd.

De ondergang van Troje had echter ook de geboorte betekend van het machtige Rome. De Trojaanse prins Aeneas had immers na de val van zijn vaderstad de goddelijke opdracht gekregen om over zee een nieuwe stad te stichten, het toekomstige Rome. En zoals Vergilius het tweede boek van zijn *Aeneis* had voorgelezen aan keizer Augustus, zo droeg Vondel zijn *Voorspel* tot de *Gysbreght* op aan de Amsterdamse magistraat, die zichzelf kon beschouwen als de regering van een tweede Rome. Deze zou nu op zijn beurt geconfronteerd worden met de ondergang van het kleine, oude Amsterdam, een tweede Troje, dat net als die stad in het heden zo wonderbaarlijk was herrezen.

In het *Voorspel* gaf Vondel een aantal parallellen tussen zijn figuren en die van Vergilius aan: Gijsbreght was natuurlijk een tweede Aeneas, die eveneens zijn vaderstad moest verlaten, Badeloch kon vergeleken worden met Aeneas' vrouw Creüsa, de kleine Veenerick met Ascanius, bisschop Gozewijn met Priamus; maar ook vijandige Haarlemmers als de listige Vosmeer, Witte van Haemstede en Grobber hadden Vergiliaanse tegenhangers. Uit het stuk zelf blijkt overigens ook dat één perso-

20 Een deel van de (door A. Hermann bijeengebrachte) parallellen tussen de teksten van Vondel en Vergilius zijn opgenomen in de editie Terwey-De Vooy-Van Dis. (Zie de Bibliografie).

nage nogal eens vergelijkbaar is met meerdere figuren van Vergilius en dat verschillende situaties in de *Aeneis* samen model konden zijn voor één scène bij Vondel.²¹ De voorbereiding en beschrijving van Gozewijns dood (vs. 989–997 en 1446–1457) vinden een parallel in de passage waarin de oude koning Priamus, na zich in zijn harnas te hebben gestoken, door Pyrrhus wordt gedood bij het altaar van zijn paleis. Als Gozewijn weigert om zich ondanks Gijsbreghts aandringen te laten redden (vs. 1027–1069) is hij echter weer vergelijkbaar met de oude Anchises, Aeneas' vader, die in eerste instantie niet met zijn zoon de stad wil verlaten, maar die dat ondanks zijn eerdere bezwaren na een teken van de goden toch doet. Deze laatste passage in de *Aeneis* vindt weer een tweede parallel bij Vondel, namelijk in de scène waarin Gijsbreght na de verschijning van Rafaël uiteindelijk inziet dat hij zich niet tegen Badeloch moet verzetten en samen met zijn gezin uit de stad moet vertrekken (vs. 1873–1878). In feite zit de hele *Gysbreght* vol met verwijzingen naar passages in de *Aeneis*, niet zelden in letterlijke tekstovereenkomsten.

Door Aeneas herboren te laten worden in de heer Van Aemstel veranderde Vondel hem ook in een man die, anders dan zijn voorbeeld, de verantwoordelijkheid had voor de verdediging van zijn stad. Latere critici hebben Vondel wel eens verweten dat hij Gijsbreght wat erg veel in z'n eentje laat opereren; vooral zijn klimmen in torens (van zijn eigen kasteel, vs. 850, en van het stadhuis, vs. 1337–1338) en nota bene in een boom (vs. 1374), terwijl er gevochten zou moeten worden, vond men op zijn zachtst gezegd weinig heldhaftig. Ook hier speelt het voorbeeld van Vergilius een grote rol. Deze had Aeneas het dak van zijn huis laten beklimmen, en later dat van het paleis van zijn vader Priamus, waar hij door een groot gat de bloedige gebeurtenissen, die hij uitvoerig zou beschrijven, beneden zich kon zien. Vondels publiek behoefde dit gedrag van Vondels held overigens zeker niet af te keuren. Binnen de militaire situatie diende het eerste en laatste geval het strategische doel van situatieverkenning, om de verdedigingstactiek daarop af te stemmen; vandaar ook dat Gijsbreght uitdrukkelijk vermeldt dat de boom 'nu dor en zonder lover' was: hij verschool zich niet, maar gebruikte de boom als verkenningpost. En wat beklimmen van de toren van het stadhuis betreft: dat was voor Gijsbreght de enige mogelijkheid om de verdediging te versterken.

In zijn navolging van Vergilius paste Vondel de in zijn tijd hoog gewaardeerde techniek van de creatieve *imitatio* toe, dat wil zeggen de formele en inhoudelijke navolging van bewonderde tekstvoorbeelden (in dit geval verschillende passages uit één tekst), die hij verwerkte tot een nieuw, eigen literair produkt waarin echter de echo's van het beroemde model steeds meeklonken. Volgens literaire fijnproevers van Vondels tijd verdiende een dichter in zijn wedijver (*aemulatio*) met grote voorgangers juist dan het meesterschap als hij op zijn voorbeelden herkenbaar én verrassend kon variëren. Dit betekende vaak ook een verchristelijking van de klassieke, 'heidense' visie.

De aemulatio: de Gysbreght als christelijke tragedie

De *pius Aeneas* (de rechtschapen, trouwe Aeneas) van Vergilius werd bij Vondel een christelijke held. Dit blijkt onder andere uit de breuk in de parallelle met Aeneas' verhaal. De vernietiging van Troje was zinvol omdat Aeneas anders niet de opdracht gekregen had om Rome te stichten. Daarentegen lijkt de ondergang van het oude Amsterdam en het vertrek van Gijsbreght, aan wie Rafaël beveelt om in Pruisen de stad Nieuw Holland te stichten (vs. 1857–1864), in geen zinvol verband te staan met de

21 Cf. R. Th. van der Paardt, 'Vondels *Gysbreght*' enz. (Zie de Bibliografie).

toekomstige herrijzing van het nieuwe Amsterdam op dezelfde plek als het oude stadje.²² Als Gijsbreght zonder protest of vraag nederig zijn opdracht aanvaardt, tekent dit hem als een gehoorzaam christen die onvoorwaardelijk gelooft in de zinvolheid van het Godsbestuur, dat hij niet kan beoordelen.²³

Rafaëls woorden 'd'opperste beleit zijn zaecken wonderbaer' (vs. 1831) zijn in bijna alle recente studies beschouwd als de sleutelbetekenis van het stuk. De gruwelijke werkelijkheid van de bloedige ineenstorting van de stad, die nota bene op het feest van de kerstvrede door de schijn van de goddelijke bevrijding is heengebroken, blijkt aan het eind toch deel uit te maken van Gods verborgen bedoeelingen met de geschiedenis. Dat Amsterdam na driehonderd jaar in ongeëvenaarde politieke en economische grootheid zal herrijzen is in Vondels ogen een treffend voorbeeld van de zinvolheid van Gods ondoorgrondelijke besluiten.

In de rei van edelingen wordt onder meer de tegenstelling tussen de vergankelijke aardse en de blijvende goddelijke macht onderstreept. Er is dan ook opgemerkt dat Vondel de nationale trots die Rafaëls (inmiddels uitgekomen) voorspelling bij het publiek heeft kunnen opwekken, toch heeft willen temperen. De cyclus van triomf en bloeiende vrede naar destructieve strijd, die men vanaf de ondergang van Troje, via de bloei en ineenstorting van het eens zo machtige Rome kon zien doorlopen tot aan de eigentijdse godsdienstoorlogen (vs. 1836–1839), gaf immers weinig reden tot zelfgenoegzaamheid over de huidige machtsexplosie van Amsterdam. In Vondels visie is Gijsbreghts nederig neerleggen van de wapens ook de enige waarborg voor het behoud van vrede en voorspoed.²⁴

Vondels drama-opvattingen

Vondel en de 'toneelwetten'

Vondel mocht als dichter de summier overgeleverde geschiedenis volgens de vrijheid van de poëzie aankleden en aanpassen aan zijn dramatische verbeelding. Deze moest volgens de toenmalige opvattingen echter wel 'waarschijnlijk' blijven voor het publiek.²⁵ Een auteur die bekende historische stof dramatiseerde, bleef daarbij dus ook enigszins gebonden aan de algemene kennis van zijn toehoorders en lezers. Zo hield bijvoorbeeld Hooft vast aan de verkrachting van Machteld van Velsen, ook al kon hij weten dat historici in zijn tijd de historiciteit van dit verhaal ernstig betwijfelden. Via Vondels *Gysbreght* zou die mythe een lang leven beschoren zijn.

Vondel stond onder meer voor de opgave om het eposverhaal van Vergilius te veranderen in een drama dat in zijn technische opbouw zou voldoen aan de eisen die aan een modern 'klassiek' stuk werden gesteld. In zijn opdracht aan De Groot verantwoordde hij zich wat betreft de vrijheid én de gebondenheid van de dichter: hij meende dat hij niet tegen de 'toneelwetten' had gezondigd, behalve misschien in het grote aantal personages, dat echter in het stuk noodzakelijk was. Dat voorbehoud

22 Volgens Aurelius was Troje ook ter plekke weer herbouwd en tot bloei gekomen. Cf. D. Carasso, 'Aeneis' enz. (Zie de Bibliografie).

23 W.A.P. Smit, 'Gysbreght van Aemstel'. (Zie de Bibliografie).

24 Cf. J.A. Parente, Jr., 'The theatricality' enz. (Zie de Bibliografie).

25 Voor zeventiende-eeuwse drama-opvattingen cf. Mieke B. Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissance-toneel*. Utrecht 1991.

berust waarschijnlijk op Horatius' *Ars poetica*, waarin uitdrukkelijk scènes met meer dan drie sprekende personages worden afgewezen, of mogelijk op een inzicht van Vondels geleerde vriend Gerard Vossius. Die zou in zijn *Institutiones poeticae* hoogstens veertien personen toelaten.²⁶

Vondel sloot met de dramatechnische opzet van de *Gysbreght van Aemstel* aan bij de sinds de eerste spelen van Hooft ook in de Nederlanden gevestigde classiciserende dramatradiatie die sterk op de Latijnse tragedies van Seneca was geïnspireerd. Pas enkele jaren later zou hij zich onder invloed van Vossius door de Griekse auteurs Sophocles en Euripides laten leiden. Er is ook geen aanwijzing dat Vondel in deze tijd al de poetica van Aristoteles kende. Hij kan hoogstens via Vossius, maar ook via De Groot op de hoogte zijn geweest van enkele noties uit de Aristotelische dramatheorie.

Vondels tijdgenoten wisten dat een tragedie die de klassieke traditie volgde in elk geval uit vijf bedrijven moest bestaan, waarvan meestal de eerste vier gevolgd werden door reien. De hoofdpersonen moesten hooggeplaatste personen zijn, die getroffen werden door gruwelen en ellende. Als hun lotswisseling uiteindelijk ook tot een ongelukkig einde voerde — zoals meestal — moest dit in het geval van schurken beschouwd worden als straf voor hun zonde, terwijl nobele figuren juist hun deugdzaamheid konden bewijzen door hun standvastigheid in tegenspoed.

Men verwachtte een zekere eenheid van plaats en tijd; daarom gaf Vondel aan het eind van zijn *Kort Begrijp* aan dat het stuk zich 'voor en in de stad en op het huis' afspeelt, om drie uur 's middags begint en eindigt in de ochtend van de volgende dag. De eenheid van plaats is in feite relatief: het stuk speelt zich achtereenvolgens af buiten de Haarlemmerpoort (het eerste bedrijf), bij het Kartuizerklooster en dicht daarbij onder de muren van de stad (het tweede bedrijf), binnen de stad in het slot van de Aemstels (het derde bedrijf), in het Klarissenklooster (het eerste deel van het vierde bedrijf) en dan weer binnen het slot en daarbuiten (tot en met het einde van het vijfde bedrijf).

Veelheid en verscheidenheid van handeling en perspectief

Van eenheid van handeling is geen sprake in de *Gysbreght van Aemstel*. Auteurs uit de Senecaanse traditie waren namelijk niet zozeer gericht op een hecht, samenhangend en consistent opgebouwde intrige, die volgens Aristoteles 'de ziel' van de tragedie was, als wel op veelheid en verscheidenheid (*copia* en *varietas*) in de uitbeelding van diverse gebeurtenissen. De auteurs concentreerden zich op een serie momenten in de voortgang van het verhaal, die zij met retorische technieken uitbeeldden in monologen, disputen, vertellingen en meestal ook bespiegelende reien. Deze scènes waren zeker niet zo hecht aaneengeschakeld dat zij 'noodzakelijk' of 'waarschijnlijk' naar het einde voerden, zoals dat in Aristoteles' *Poetica* was beschreven. Men greep graag terug op vaste scènes met herkenbare formuleringen, zoals de 'droomvertelling', waarin (meestal) een vrouw vertelt hoe een geestverschijning van een gestorven familielid haar in een droom gewaarschuwd heeft, waarop de voorspellende waarde van zo'n droom dan in twijfel wordt getrokken door haar gesprekspartner. Seneca had zich in zijn *Troades* voor de droom van Andromache, die bezocht is door de schim van Hector, al laten inspireren door Vergilius, die Aeneas een droom liet beschrijven waarin Hector hem verscheen. Vondel ontleende op zijn beurt de emotionele verwoording van Badelochs droom aan Vergilius én Seneca. Zijn lange beschrijvingen van de loop van de strijd, in de mond gelegd van achtereenvolgens Arend, Gijsbreght en de bode, pasten eveneens zowel in een epos als in de opzet van een Senecaanse tragedie,

26 G.J. Vossius, *Poeticarum institutionum, libri tres*. Amsterdam 1647, 2,5,8.

waarin bodeverhalen, vaak met breed uitgesponnen aandacht voor gruwelen, een bekend onderdeel vormden. Een tragedie beginnen met een uitvoerige *expositio*-monoloog, zoals die van Gijsbreght, behoorde ook tot deze traditie.

In de *Gysbreght van Aemstel* verschuift de aandacht van het publiek steeds naar verschillende momenten in de voorbereiding en uitvoering van de verovering van de stad. Deze beginnen na Gijsbreghts terugblik bij de verhalen van de bedrogen Willebord en de bedrieger Vosmeer in het eerste bedrijf. Via de voorbereidingen van de vijand in het tweede en die van Gijsbreght en de zijnen in het derde bedrijf wordt men dan in de laatste bedrijven geconfronteerd met de vertoonde en vertelde lotgevallen van de verschillende slachtoffers. Dit alles levert een groot aantal wisselende scènes op, met steeds nieuwe figuren.

Het hier toegepaste retorische principe van veelvoud en verscheidenheid speelt ook een rol in de steeds uit andere personen bestaande reien, die de gebeurtenissen tijdens de kerstnacht vanuit verschillende invalshoeken belichten. Na de blijdschap van de Amsterdamse maagden over de bevrijding van de stad leggen de vrome edelen het accent op de vreugde om Jezus' geboorte, die door de net verlorene Amsterdammers wordt gevierd, maar tevens op de keerzijde van deze vreugde: de bedreiging door de tiran 'die den onnooslen laegen leit' (vs. 744). Hiermee wordt een nieuw perspectief geopend dat tevens zicht biedt op het dreigende gevaar voor de Amsterdamse burgers: het vreselijke verhaal van de door Herodes bevolen kindermoord in Bethlehem, die op Jezus' geboorte was gevolgd. Aan deze kindermoord is de hele rei van Klarissen gewijd, die de aankondiging is van het vierde bedrijf, waarin de onschuldige nonnen zelf net zo'n bloedig einde tegemoet zien. Waar de Klarissen zelf de troost bieden die in de Bethlehemse moord besloten lag (in vs. 945–950), geven ze de mogelijkheid om zelfs de gruwelen in het klooster te accepteren als zinvol binnen een Goddelijk bestel. Geloof en vertrouwen in God klinkt ook in de rei van *Burghzaten* (de bewoners van de burcht der Aemstels), maar het volle accent ligt nu op weer een ander aspect van de handeling: de huwelijksliefde en -trouw tussen Gijsbreght en Badeloch, gezien vanuit het standpunt van de echtgenote.

Karakertekening

De figuren uit een drama in de eerste helft van de zeventiende eeuw waren geen psychologisch uitgewerkte karakters. Het primair-didactische doel van een toneelschrijver was het uitbeelden van een aantal *exemplarische typen*, wier handelen inzicht moest geven in deugdzaam of ondeugdzaam menselijke neigingen. Hoofdpersonen van tragedies waren vaak figuren die door één alles overheersende hartstocht als jaloezie of wraak hun omgeving en zichzelf te gronde richtten, maar de hoofdpersoon kon evengoed een onschuldig en nobel mens zijn die zijn tegenspoed op standvastige wijze onderging.

Men rekende erop dat alle personages uitgebeeld werden volgens de eisen van het *decorum*, waarin 'karakter' werd afgeleid van status, sexe en leeftijd: een krachtig veldheer als Gijsbreght sprak en handelde anders dan de jeugdige Klaerisse.

Karakertekening in de Gysbreght van Aemstel

Gijsbreght van Aemstel

Vondel karakteriseert Gijsbreght in zijn opdracht aan De Groot als 'den godvruchtigen en dapperen balling', 'die eer medoogen dan gramschap waerdigh is'. We zagen al dat aan het einde van het stuk zijn held als een gelovig christen het kruis dat God hem heeft opgelegd, gehoorzaam opneemt (vs.

1823–1824). Gijsbreght behoort tot het ‘type’ van de edele, moedige en onbaatzuchtige christelijke stadsheer, die zich in nood wil opofferen voor zijn burgers. Maar anders dan de hoofdfiguren in de bijbelse drama’s die Vondel in de komende tien jaren zou schrijven, is hij niet te beschouwen als absoluut onschuldig. Dit maakt hem overigens niet tot het type van de ‘schuldige held’ die Vondel vanaf 1648 (in zijn *Salomon*) onder invloed van Aristoteles zou laten optreden. Die helden maken namelijk een innerlijke strijd door, in verband met een morele keuze waarvoor zij geplaagd zijn. Dit geldt niet voor Gijsbreght, noch voor een van de andere personages in de *Gysbreght van Aemstel*.

Gijsbreght maakt in het stuk een ontwikkeling door waarin hij hoe langer hoe meer blind wordt voor de onmiskenbare tekenen dat God anders over de stad en de zijnen heeft beschikt dan wat hij zelf had menen te mogen concluderen. Wel lijkt hij op een gegeven moment zelf heel even te beseffen dat verdere verdediging van de stad verzet is tegen een door God gewilde fataliteit. Dit gebeurt als hij op het slot vertelt over zijn mislukte poging om het Klarissenklooster te beschermen, waar niemand had geluisterd naar hem die zich nog ‘reuckeloos’ (in roekeloze overmoed) had willen verzetten tegen het noodlot (vs. 1369). Maar hierna is van dit inzicht geen sprake meer. Het vervolg van de tekst geeft duidelijke aanwijzingen dat Gijsbreght dan geheel ten prooi is aan redeloze overmoed en zijn krijgsmanseer dreigt te verliezen. Zijn hoop op een mogelijke (wonderbaarlijke) redding door God, waarop hij zich tegenover Vooren beroept (vs. 1575, 1580), zal ook ongegrond blijken.

Als de stad op het slot na in handen van de vijand is, weigert Gijsbreght in te gaan op de eis tot overgave die de edelman Vooren hem namens Egmond overbrengt, waarop Vooren de cruciale vraag stelt: ‘Is ’t eere dat een held zich zelf verreuckeloos?’ (vs. 1559). Vooren herinnert zijn tegenstander vervolgens aan een militaire erecoede, die de intellectuele elite van Vondels tijd onderschreef. Deze code hield in dat moed kan verworden tot strafbare roekeloosheid, koppigheid en uiteindelijk waanzin, als men haar grenzen overschrijdt.²⁷ Dit gebeurde als men een stad of fort bleef verdedigen die uit militair oogpunt onhoudbaar was geworden, een situatie die in Vondels tekst duidelijk van toepassing is op de van alle kanten ingesloten burch van de Aemstels (vs. 1582–1590). Vooren, de vijandelijke ‘overste’, vertegenwoordigt in dit geval de redelijkheid, in overeenstemming met de wijze waarop de veldheer Egmond in het tweede bedrijf getekend was, en de ‘reuckeloze’ Gijsbreght de onredelijke halsstarrigheid. Als daarna Badeloch niet wil gehoorzamen aan zijn bevel om alleen met de kinderen weg te gaan, vervalt Gijsbreght in steeds grotere razernij, waarin hij zichzelf en zijn mannen in een zinloze wraakactie in de ondergang wil storten (vs. 1770–1775).

Pas door de verschijning van Rafaël, die nu expliciet zegt dat God de stad *niet* in bescherming heeft genomen, komt Gijsbreght tot bezinning en wordt dan als het ware ‘door ootmoed [...] herboren’ (zie vs. 738–739). Hij aanvaardt nederig Gods voor hem onbegrijpelijke beslissing en legt de wapens af.

Sommige literatuurhistorici hebben zich afgevraagd of Vondels held de vernietiging van zijn stad en zijn gedwongen ballingschap in Pruisen misschien toch had ‘verdiend’ door zijn aandeel in het complot tegen graaf Floris. Vondel laat zelf het antwoord op deze vraag eigenlijk in het midden. Hoofd had in de *Geeraerdt van Velsen* Gijsbreght getekend als het type van de wijze, redelijke staatsman, geconfronteerd met een redeloze hoofdpersoon, die zich door zijn wraakzucht laat meeslepen. Hierbij aansluitend geeft Vondel zijn hoofdfiguur de ruimte om in zijn voorrede zijn onschuld aan te tonen

27 Cf. een van de *essais* van de veel gelezen auteur Michel de Montaigne: ‘On est puny pour s’opiniâtrer à une place sans raison’ (*Essais*, livre I, ch. 14). Dit begint met de zin ‘La vaillance a ses limites, comme les aultres vertus’.

en hem ook elke twijfel over de raadzaamheid van zijn terugkeer naar Amsterdam weg te laten nemen.

Anderen hebben al in Gijsbreghts eerste optreden tekenen van hoogmoed gezien. Zo heeft men zijn openingswoorden wel opgevat als een vermetel oordeel over Gods ingrijpen ten gunste van hem en de zijnen.²⁸ Dit lijkt niet terecht. In reacties op het wonderbaarlijke ontzet van Leiden werden in gelijksoortige bewoordingen, die herinneren aan de Heidelbergse catechismus, Gods rechtvaardigheid en barmhartigheid geloofd.²⁹ Ook Gijsbreghts uitspraak dat God zelf zijn rechten tegen zijn vijanden heeft verdedigd (vs. 84–86) lijkt in zijn overeenkomst met sommige psalmen van David niet werkelijk hoogmoedig te noemen.

Evenmin lijkt het juist om Gijsbreght in het derde bedrijf eerzuchtige hoogmoed aan te wrijven, als hij zijn bondgenoten een eervolle dood in het harnas voorhoudt (vs. 884, 896–899).³⁰ Als stadshoofd moet Gijsbreght zich immers de dood getroosten om zijn overvallen burgers te verdedigen, zolang dit mogelijk en dus zinvol is.

Badeloch

Badeloch is het hele stuk door het voorbeeld van de trouwe echtgenote, voor wie de liefde voor haar man nog sterker is dan die voor haar kinderen (vs. 1702–1711). In de rei na het vierde bedrijf bevestigt Vondel deze visie op de kracht van de huwelijksband, die onder andere in een van de bekende preken op het *Hooglied* van Bernardus van Clairvaux was verwoord.³¹ Vanaf het moment dat Machteld haar de ondergang van de stad heeft aangezegd geldt Badelochs eerste zorg het leven van Gijsbreght (o.a. vs. 1292–1293), die zich uit in vele tranen. Ze herinnert hem zelf echter pas aan zijn verantwoordelijkheid voor zijn gezin als hij in zijn verslag op een punt is gekomen waarin daadwerkelijke verdediging van de stad en de burgers niet meer mogelijk leek (vs. 1356).

Anders dan Gijsbreght ziet Badeloch na het gesprek met Vooren duidelijk in dat verdere strijd eerverlies voor haar man betekenen zal. Al haar geëmotioneerde woorden zijn er daarna op gericht om Gijsbreght ervan te overtuigen dat hij het slot moet opgeven en met zijn gezin moet vertrekken. Dit geldt zowel haar absolute weigering om zonder hem weg te gaan (vs. 1678–1679) als haar geëmotioneerde verklaring dat ze liever vrijwillig sterft dan er getuige van te zijn dat hij zijn gezin mee zal slepen in zijn ondergang (vs. 1737–1746, 1776–1779). In vers 1781 ziet ze echter in dat ze haar man niet uit zijn verblinding kan redden. Dan berust ze in hun schijnbaar definitieve scheiding en geeft toe. Maar als Rafaël Gijsbreght heeft gemaand om zich niet langer te verzetten tegen zijn trouwe echtgenote (vs. 1827), begrijpt deze ook zelf dat de ongehoorzaamheid van zijn vrouw in feite een raad was, die overeenkwam met Gods wil (vs. 1873–1874).

De priesterfiguren

De *Gysbreght van Aemstel* werd door de calvinistische kerkeraad beschouwd als een ‘paaps’ stuk, dat wil zeggen een spel waarin de roomse religie zou worden verheerlijkt. De predikanten wisten kennelijk niet dat Vondel met name de katholieke priesters in het stuk weinig bewonderenswaardig voorstelde.

28 Cf. W.J.M.A. Asselbergs, ‘De priesterfiguren’ enz. (Zie de Bibliografie).

29 Cf. [Jan Fruytiers], *Corte beschryvinghe van de strenghe beleggheringhe ende wonderbaerlicke verlossinghe der stad Leyden in Holland*. Delft 1574.

30 Cf. G. van Eemeren, ‘Nogmaals over schuld’ enz. en K. Langvik-Johannessen, ‘Konfiguration’ enz. en ‘Gijsbreght van Aemstel’ enz. (Zie de Bibliografie).

31 Cf. P. Maximilianus, ‘Waer werd oprechter trouw’. (Zie de Bibliografie).

Willebord, de prior van het Kartuizerklooster, beantwoordt geheel aan de negatieve visie van Vondels stadgenoten op monniken in het algemeen en op de vroegere Amsterdamse kartuizermonniken in het bijzonder, wier smulpaperij spreekwoordelijk was. Dat de vijandelijke legerleiding hem zo gemakkelijk voor haar karretje heeft kunnen spannen wordt verklaard uit Vondels typering: zelfgenoegzaam, vooral gericht op het materieel welzijn van het klooster en bovendien nog weinig principieel als het gaat om zijn verzet tegen schending van gewijde grond (vs. 541–550 en 602–605).

Peter, de deken van de Nieuwe Kerk, wordt al even weinig heldhaftig voorgesteld. Nadat hij in paniek naar het slot is gerend om defaitistisch en met weinig coherente informatie alarm te slaan, blijft hij achter bij Badeloch en de haren. In het vijfde bedrijf lijkt hij niets liever te willen dan zo gauw mogelijk de stad te verlaten. Maar in plaats van te pogen om Gijsbreght tot rede te brengen probeert hij eerst met religieuze en dan met meer praktische argumenten Badeloch te bewegen Gijsbreghts bevel op te volgen: hij zou immers als leidsman meegaan. Het is ook maar de vraag of Rafaël versijnt *op* zijn gebed! Daarentegen heeft Gijsbreghts broer, proost Willem, zich wel als een held gedragen. Na hulp te hebben gezocht is hij teruggegaan naar zijn standplaats in de belaagde kerk en daar gesneuveld (vs. 1201–1205).

Gozewijn van Aemstel, de bisschop die na de ontheffing uit zijn ambt kennelijk een verblijfplaats in het Klaerissenklooster heeft gekregen, is evenmin als zijn neef Willem lafheid te verwijten. Maar juist zijn besluit om niet te vluchten en ter plekke een marteldood te sterven (vs. 1060–1063) doorkruist een uitdrukkelijke opdracht die vanuit de hemel lijkt te zijn gegeven. Eerst is Gijsbreght immers door Machteld — via Badeloch — aangespoord om Gozewijn en Klaeris te redden, daarna heeft in een visioen een stem hem aan deze opdracht herinnerd (vs. 1357–1363). Gozewijn sleept in zijn zelfgekozen dood Klaeris mee, die hem niet wil verlaten, én daarmee ook alle andere nonnen. Alle redenen voor grote verbijstering van Gijsbreght, die dan ook uitroept: ‘maectghe zelf uw ziel noch schuldigh aen dien moord?’

Klaeris en de haren offeren zich op voor Gozewijn, die ze met grote heldhaftigheid verdedigen tegen de gruwelijke Witte van Haemstee. Vondel plaatst hen in de rei na het derde bedrijf op één lijn met de ‘onnoosle zielen’ van Bethlehem en bekleedt hen met een tragisch martelaarschap waarvan de schoonheid door de bode plastisch wordt beschreven. Maar velen onder Vondels publiek zullen Gozewijns zelfgerichte behoefte om ‘veer van schande en smaed’ (vs. 1989), in vol bisschopsornaat, als martelaar te sterven, waarschijnlijk minder bewonderenswaardig hebben gevonden. Gozewijns dood heeft geen religieuze, geen redelijke zin. Hij offert zich niet op, noch voor het katholieke geloof, noch voor de Klarissen, wier zelfopoffering hij wel erg gemakkelijk aanvaardt. Vondels oordeel over Gozewijns gedrag is mogelijk te vinden in de afwezigheid van enige reactie van de kant van de Aemstels hierop. Na het bodeverhaal van de gruwelijke slachtpartij in het klooster wijdt Gijsbreght wel woorden aan de dood van de nonnen en de verkrachting van Klaeris (vs. 1617–1618, 1760), maar niet aan het einde van zijn oom.³²

32 Volgens Scholz-Heerspink (‘Vondel’s *Gijsbreght van Aemstel*’ enz., zie de Bibliografie) maakt Vondel het publiek in beelden en beeldspraak attent op onderliggende betekenissen en thema’s van het stuk, door middel van verwijzing naar beelden in bekende embleemboeken. Dit geldt mogelijk ook voor de door de bode gehanteerde vergelijking tussen Gozewijn en een offerstier (vs. 1462–1465). Via een verwijzing naar een embleem in Cats’ *Sinne- en minnebeelden* zou dan Gozewijns kortzichtigheid in het gloriëren in zijn martelaarschap benadrukt kunnen zijn; cf. M.B. Smits-Veldt, ‘Vondels *Gysbreght van Aemstel*’ enz. (Zie de Bibliografie).

De Gysbreght van Aemstel als leestekst en als toneeltekst

Zeventiende-eeuwse edities van classicerende toneelteksten als die van Vondel bevatten geen regie-aanwijzingen. Bij het lezen van de *Gysbreght* moet men er echter steeds op bedacht zijn dat de gedrukte tekst in feite een partituur is, die in de Schouwburg moest worden uitgevoerd. Vaak blijkt de toneelhandeling uit de tekst zelf, bijvoorbeeld in de overgang van vs. 510 naar 511, waar de portier van het kartuizerklooster kennelijk de deur opendoet en de tierende Diedrick van Haerlem herkent. Maar soms is de toneelsituatie minder duidelijk. Zo waren in de tragedie-opvoeringen uit Vondels tijd op het toneel meestal meer personen aanwezig dan de figuren die expliciet als sprekers genoemd werden. Hiertoe behoorde in elk geval het 'gevolg' van de verschillende hooggeplaatste personen, in de vorm van dienaren en dienaessen. Onder de 'Stomme personagien' van de *Gysbreght* worden alleen de figuren genoemd die actief in de handeling betrokken zijn, zoals de kartuizermonnik die in vs. 519 een opdracht krijgt van de portier, of Witte van Haemstee, de hoofdfiguur van de 'stomme vertoning' in het Klarissenklooster. Badelochs dienaessen worden niet vermeld, maar hun aanwezigheid wanneer Badeloch op het toneel is, is wel zeer aannemelijk.

Daarom moeten we er met name bij lange monologen rekening mee houden dat Vondel zijn hoofdpersonen kon laten spreken tot zwijgende, aanwezige personen (die door middel van mimiek konden reageren). Hierdoor blijkt de tekst soms begrijpelijker en functioneler te worden dan wanneer we hem alleen als leestekst beschouwen. Badelochs verzuchting vanaf vs. 851, die door de reactie van Peter in de leestekst tot hem gericht lijkt, krijgt een heel andere functie als we hem opvatten als persoonlijke klacht binnen de kring van haar dienaessen. Ook is bijvoorbeeld de uitvoerige monoloog van Gijsbreght vanaf vs. 1294, opgevat als uitsluitend gericht tot Badeloch en de haren, moeilijk te begrijpen, gezien de noodsituatie waaruit de stadsheer de zijnen moet proberen te redden. Gericht tot onderbevelhebber Arend is Gijsbreghts relaas echter zeer relevant als noodzakelijke militaire informatie.

De toelichtingen op deze editie van de *Gysbreght* zijn vooral gericht op de leestekst. Deze blijkt in detail een overvloed aan toespelingen en verwijzingen op gegevens binnen en buiten de tekst te bevatten, waarvan alleen de belangrijkste zijn becommentarieerd. Zoals al in het Voorwoord is gezegd: moge eruit blijken wat een knap en boeiend drama Vondel schreef. En wanneer wordt een nieuwe toneeltraditie van — laten we zeggen — vijfjaarlijkse *Gysbreght*-opvoeringen in het leven geroepen?

Verantwoording

De hier uitgegeven tekst, die van de eerste editie (Blauw 1637), is gebaseerd op de tekst van de W.B.-editie van Vondels werk.¹ De varianten in de latere edities zijn niet opgenomen.²

Bijzonderheden van Vondels taalgebruik:

Men dient bij het lezen van de tekst bedacht te zijn op enkele zeventiende-eeuwse taalverschijnselen die afwijken van het huidige taalgebruik. De hierna genoemde gevallen zijn niet steeds naast de tekst toegelicht.

Dubbele ontkenning

Ontkennende woorden als ‘niet en ‘geen’ gaan vaak vergezeld van het woordje ‘en’ (bijv. vs. 460: ‘Maer dat en is het niet, waer op de veldheer loert’).

Relatieve aansluiting

Soms kan een relatieve aansluiting worden toegepast waar wij een nieuwe, zelfstandige zin zouden beginnen. Bijvoorbeeld *waerom* voor: en daarom (zoals in vs. 84: ‘Waerom hy oock mijn Recht gehandhaeft heeft...’) of *het welck* voor: en dit (zoals in vs. 352: ‘Het welck [...] den veldheer werd verweten’).

Deelwoordconstructie

Deelwoordconstructies worden met name in proza veel gebruikt (bijv. in het *Kort Begrijp*: ‘Het raedhuis middelerwijl bestormt en vermeestert zijnde’ en ‘De vianden op d’abdy aenvallende’).

Hendiadys

Een nevenschikte constructie, die qua functie onderschikkend is (de *zg. hendiadys*) komt verschillende malen voor. Bijvoorbeeld in vers 58: ‘Ons maeghschap [...] durf schild noch wapen voeren’ (voor: wapenschild) of vers 485: ‘zoo ras zy poort en sloten breecken’ (voor: van sloten voorziene poort).

1 De enkele afwijkingen in spelling en interpunctie berusten op correctie aan de hand van een van de exemplaren in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek (sign. Vdl. P.C3) en de collationering van de bewaarde exemplaren van de betreffende editie door Oey-de Vita (‘De eerste editie’ enz. (Zie de Bibliografie)).

2 Deze varianten zijn afgedrukt in de Wereldbibliotheekeditie van Vondels werk III, 923–931. M.n. in de in 1659 verschenen edities wijkt de tekst op vele punten af van die in de vorige. De in 1641 katholiek geworden Vondel voegde o.a. na vs. 1864 vier regels toe, waarin Rafaël opwekt om standvastig te volharden ‘by ’t out geloof en Godts altaer’. In 1729 verscheen een sterk verkorte toneeluitgave.

VERANTWOORDING

Enkele van de woorden die (soms) in andere betekenissen voorkomen dan de huidige daer: waar (bijv. vs. 1666: 'een plaets, daer niemant u kan hinderen');
dick: dikwijls (bijv. vs. 348: 'De hopliën wenschten dick het leger op te breecken');
doch: toch (bijv. vs. 972: 'Ghy zijt mijn maeghschap doch');
doen: toen (bijv. vs. 981: 'Doen 't Sarazijnse heir vermeesterde al de stad');
dus: zo (bijv. vs. 1221: 'Dus ging 't');
mogen: kunnen (bijv. vs. 347: 'zoo magh hij onverhindert spreekken');
na: naar (bijv. vs. 468: 'Zoo yemandt streeft na eer');
nadien: aangezien (bijv. vs. 198);
noch: nochtans, toch (bijv. vs. 624: 'Het ongemack was groot, noch durfde niemant kicken');
of: indien, ook al (bijv. vs. 328: 'En of ons brein yet bouw');
spa(de): laat (bijv. vs. 812: 'aleer het word te spa');
van: door (bijv. vs. 14: '.. te zijn verslonden // Van hem..');
vast: voortdurend (bijv. vs. 7: 'zy neemen vast de wijck') of reeds (bijv. vs. 1777: 'De brugge brand vast af');
verbaest: verbijsterd (bijv. vs. 17: 'Wapens en geweer, verbaest van 't lijf gereten // Van ingebeelden schrick');
vermits: aangezien (bijv. vs. 846: 'Vermits de stad [...] scheen herboren');
vier: vuur (bijv. vs. 201);
veer: ver (bijv. vs. 288);
wen: wanneer (bijv. vs. 763: 'Wenze in haer traenen zwom');
zelf: zelfs (bijv. vs. 1169: 'De kerreckschenners [...] plondren 't al, oock zelf // Het Marianum [...] word afgeruck');
zoo: indien (bijv. vs. 359: 'En zoo hy was gezint een luttel volx te waegen')

Interpunctie

dubbele punt : geeft een duidelijke scheiding tussen twee syntactische eenheden aan. Hij heeft *geen* aankondigende of verklarende functie, maar die van een komma, een punt komma of een punt.
punt komma ; kan soms de functie hebben van een komma (bijv. vs. 468).
vraagteken ? kan in plaats van op een vraag duiden op een uitroep (bijv. vs. 15).

Bibliografie

- Ben Albach, *Drie eeuwen "Gijsbreght van Aemstel". Kroniek van de jaarlijkse opvoeringen*. Amsterdam 1937.
- Ben Albach, "'De Kernacht lagh in stucken", *Gijsbreght van Aemstel*, vs. 1175'. In: *Spektator* 21 (1992), 304–307.
- Ben Albach, 'De vertoningen van de kloostermoorden in "Gijsbrecht van Aemstel"'. In: *Literatuur* 4 (1987), 328–335.
- W.J.M.A. Asselbergs, 'De priesterfiguren in Gysbreght van Aemstel'. In: Idem. *Nijmeegse colleges*. Zwolle 1967, 201–212.
- H.Bruch, 'Bronnen van Vondel's Gijsbreght'. In: *Negen en twintigste Jaarboek van het genootschap Amstelodamum*. Amsterdam 1932, 45–80.
- D. Carasso, 'Aeneis, Divisiiekroniek en Gysbreght.' In: *Spektator* 17 (1987–1988), 397–400.
- G. van Eemeren, 'Nogmaals over schuld in Gysbreght'. In: *Visies op Vondel na 300 jaar*. Ed. S.F. Witstein en E.K. Grootes. Den Haag 1979, 88–103.
- Lia van Gemert, '3 januari 1638: De opening van de Amsterdamse Schouwburg. Vondel en de *Gysbreght*-traditie'. In: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Hoofred. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Groningen 1993, 230–236.
- W. Gs Hellinga, *Rembrandt fecit 1642. De Nachtwacht. Gysbreght van Aemstel*. Amsterdam 1956.
- W. Gs Hellinga, 'La représentation de "Gijsbreght van Aemstel" de Vondel. Inauguration du Schouwburg d'Amsterdam (1638)'. In: *Le lieu théâtral à la Renaissance*. Royaumont 22–27 mars 1963. Ed. Jean Jacquot. Paris 1964, 323–348.
- A. Hermann, *Joost van den Vondels "Gijsbreght van Aemstel" in seinem Verhältnis zum zweiten Buch von Vergils Aeneis". Studien zum Barockdrama in den Niederlanden*. Leipzig 1928.
- W.M.H. Hummelen, *Inrichting en gebruik van het toneel in de Amsterdamse Schouwburg van 1637*. Amsterdam 1967. (Over de mise-en-scène van de *Gysbreght*: 44–50)
- W.M.H. Hummelen, 'Rembrandt en Gijsbreght. Bemerkungen zu den Thesen von Hellinga, Volkaja und Van de Waal'. In: *Beiträge zur Rembrandt-Forschung*. Hrsg. von O. von Simson u. J. Kelch. Berlin 1973, 151–161.
- K. Langvik-Johannessen, 'Gijsbreght van Aemstel. Tragedie van hoogmoed.' In: Idem. *Het treurspel spant de kroon. De tragiek bij Vondel*. Opstellen. Wommelgem 1987, 61–88.
- K. Langvik Johannessen, 'Konfiguration und kompositionelle Einheit in Vondel's *Gijsbreght van Aemstel*'. In: *European context. Studies in the history and literature of the Netherlands, presented to Theodoor Weevers*. Cambridge 1971, 120–131.
- P. Maximilianus O.F.M. Cap, 'Waer werd oprechter trouw...'. In: Idem. *Vondelstudies*. Ed. L.C. Michels. Terheijden 1968, 341–366.
- E. Oey-de Vita, 'De edities van Gysbreght van Aemstel gedrukt door Wilhelm Blaeu'. In: *Spiegel der letteren* 15 (1973), 81–11.
- R.Th. van der Paardt, 'Vondels *Gysbreght van Aemstel* en de Aeneis.' In: *Hermeneus* 59 (1987), 244–250.
- James A. Parente, Jr., 'Theatricality of history in the Dutch Golden Age. Joost van den Vondel's *Gysbreght van Aemstel*'. In: *From revolt to riches. Culture and history of the Low Countries 1500–1700*. Ed. Th. Hermans and R. Salverda. London 1993, 248–267.
- Myra Scholz-Heerspink, 'Gijsbreght as emblematic and figural drama.' In: *Spektator* 4 (1974–1975), 570–581.
- W.A.P. Smit, 'Gysbreght van Aemstel'. In: idem. *Van Pascha tot Noah*. 1. Zwolle 1956, 174–219.
- Mieke B. Smits-Veldt, 'Vondel en de Schouwburg van Van Campen'. In: *Visies op Vondel na driehonderd jaar*. Ed. S.F. Witstein en E.K. Grootes. Den Haag 1979, 247–269. (Over de mise-en-scène van de *Gysbreght*: 247–250).
- Mieke B. Smits-Veldt, 'Vondels *Gysbreght van Aemstel* onder de loep. Twee gevallen van tekstinterpretatie.' In: *Spektator* 17 (1987–1988), 381–396.
- H. van de Waal, 'Rembrandt at Vondel's tragedy *Gijsbreght van Aemstel*'. In: *Miscellanea I.Q. van Regteren Altena*. Amsterdam 1969, 145–149. (De afbeeldingen van de tekeningen: 337–340).
- Oudere edities:**
- In: Vondel, *De werken*. Volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien delen. Ed. J.F.M. Sterck e.a. III. Amsterdam 1929. (W.B.-editie), 520–600.
- Joost van den Vondel, *Gijsbreght van Aemstel, d'ondergang van zijn stad en zijne ballingschap*. Ed. A.L. Sötemann. Amsterdam 1958.
- Joost van den Vondel, *Gysbreght van Aemstel, d'ondergang van zijn stad en zijn ballingschap*. Ed. W.A. Ornée. [3e dr.]. Zutphen [1976].
- J. van den Vondel, *Gysbrecht van Aemstel, d'ondergangh van syn stadt, en syn ballingschap*. Ed. T. Terwey, C.G.N. de Vooyes, L.M. van Dis. 21e dr. Groningen 1980.

Joost van den Vondel

Gysbreght van Aemstel

HUIGH DE GROOT

Gezant der koninginne en kroone van Zweden, by den
alderchristelijxsten koning, Luidewijck van Bourbon, koning
van Vranckrijck en Navarre¹.

MYN HEER,

Het rijzen van onzen nieuwen Schouwburgh, gevordert door de
heeren Weesvaders², en inzonderheid door den yver des Raeds-
heeren Nikolaes van Kampen³, niet onbedreven in Bouwkunst,
en liefhebber van alle fraeie geesten en wetenschappen, dede on-
5 zen lust rijzen, om dit aenzienlijk gebouw in te wijen met ee-
nigh werck, dat deze stad en burgerije moght behaegen: waerom
wy voor onze stoffe uitkoozen de jammerlijke verwoesting van
Aemstelredam, en ballingschap van Gijsbreght van Aemstel,
doenmaels heer der zelve stede:

gevordert: bevorderd

yver: toewijding

fraeie geesten: talentvolle
beoefenaars van kunst of
letteren (vgl. in het Frans:
beaux esprits)

moght: zou kunnen

10 *Genus à quo principe nostrum:*
De rechte stam van Amsterdam.

Het is kennelijk dat d'aeloude dichters pooghden de ghedich-
ten den volcke smaeckelijck te maecken met zaecken te verver-
schen, die hunne vorsten en voorouderen betroffen. Homeer
15 verhief de daeden en rampen der Griecken, zijne landslieden, en
trompette wat geduurende en na het belegh van Troje gebeurde.
Maro geleide Aeneas, na Priams ondergang, van Xanthus⁴ aen
den Tiber, en huwde het Latijnsche aan het Trojaensche ge-
slacht⁵, waeruit de Romers zich roemen gesproten te zijn. Silius

kennelijk: bekend

met [...] ververschen: door
feiten in de herinnering te
brengen

trompette: maakte algemeen
bekend

1 *Huigh de Groot [etc.]*: de geleerde Hugo de Groot, de vroegere Hollandse staatsman, leefde sinds 1621 in ballingschap in Frankrijk; in 1634 was hij door de Zweedse koningin benoemd tot gezant aan het Franse hof.

2 *Weesvaders*: de regenten van het Amsterdamse Burgerweeshuis waren medefinancierders van de bouw van de Schouwburg. Zij ontvingen twee derde van de winst van de opvoeringen, terwijl een derde deel naar het Oude-Mannen- en Vrouwenhuis ging.

3 *Nikolaes van Kampen*: Nicolaes van Campen, neef van de architect Jacob van Campen, had in zijn kwaliteit van regent van het Weeshuis en vroedschapslid de supervisie over de bouw van de Schouwburg.

4 *Xanthus*: de Xanthus was de rivier bij Troje.

5 *Maro [...] geslacht*: het epos van de Romeinse dichter Vergilius Maro, de *Aeneis*, eindigt met het huwelijk tussen Aeneas, een zoon van de Trojaanse koning Priamus, en Lavinia, de dochter van de koning van Latium.